

Министерство образования и науки Республики Бурятия

МО «Закаменский район» МУК «Закаменское РУО»

МАОУ «Санагинская СОШ»

Международная научно-практическая конференция «Бурятский мир: от истоков к будущему»

Тема доклада: «Агнуури- буряад арадай ажаמידаралай нэгэ хуби»

Бэлдээ: Норбоева Оюна Тогтохоевна,
Захааминай аймагай Санагын дунда хургуулиин
буряад хэлэнэй багша

2016 он

Буряад зон эртэ урда сагһаа ажал хүдэлмэрийн, агнуурийн хүсөөр амидаржа ябаһан гэжэ мэдээжэ. Урданай зон ан амитадые хэмһээ үлүүгээр алажа, хюдадаггүй байгаа. Амидархын тула хэды шэнээн юумэн хэрэгтэйб, тэдыел Хангайн эзэнһээ гуйжа абадаг байгаа бшуу. Хэдэн зуун жэлэй үнгэрөөд байхада, мүнөө үеын буряадууд заншалта байһан агнууридашые гараха эрхэгүй болоод байна гэжэ хэлэхээр. Энээнһээ боложо агнаха, агнуурийн хэрэгсэл гэхэ мэтые тэмдэглэдэг үгэнүүд мартагдажа, хэлэлгэдэ хэрэглэгдэхээ болижо эхилэнхэй гээд тэмдэглэхээр.

Агнуурида хабаатай үгэнүүдые иимэ бүлэгүүдтэ хубаахада болоно:

1. Туруута ан, тэдэниие наһаарнь нэрлэлгэ, тэдэнэй аша туһа
2. Мяхаша амитад, үнэ сэнтэй арһатай амитад, тэдэнэй аша туһа
3. Агнуурийн хэрэгсэлнүүд
4. Агнуурида хабаатай үгэнүүд, тэдэниие тайлбарилга
5. Агнуурида хабаатай үгэнүүдэй толи бүридхэлгэ

Туруута ангуудые эгээ багаһаань эхилжэ нэрлэхэ болоо һаа, эгээн зааханиинь *хүдэри (кабарга)* болоно. Энэ амита эрэ, эмэ хүдэри гээд лэ нэрлэдэг. Эрэ хүдэрийн *үнгэлэй* (струя, мускус) ехэ үнэ, сэнтэй, эмтэй домтой. Тэрэниие урданай зон хатаагаад, *ларза* гэжэ нэрэтэй эм болгодог байгаа, мүнөөшье зарим зон хэрэглэхээр зандаа. Ларза үхибүүдэй, томошье хүнэй халуурхада, ханяахада ехэ туһатай. Мүнөө сагта үнэртэй уһа (туалетная вода) бэлдэхэдэ хэрэглэгдэдэг.

Гүрөөһэн эрэ, эмээрээ илгардаг. Эрэнь- *гуран*, эмэнь- *зүрэ*, нэгэ жэл болоһон гүрөөһэн- *зуһаг* гэжэ нэрэтэй. Хүдэрийн, гүрөөһэнэй зулзага манай эндэ *инзаган* гэдэг.

Гүрөөһэнэй түүхэй эльгэн шуһа багатай (гемоглобин) үбшэндэ туһатай.

Буга (изюбр)- эрэнь, эмэнь-*шара тураг*, нэгэ наһатайнь- *зоргол*.

Бугын шуһан эбэр (панты) эм домдо ородог. Зунай эхин һарада олзоборилжо, тусхай гуримаар хатаагдадаг.

Хандагай (лось) эрэнь- *буйр*, эмэнь- *энди*. Буга, хандагайн түлые *тугал* гэдэг.

Буга, хандагайн годоор дулаан гутал оёдог гэжэ мэдээжэ.

Бодон гахай (дикий кабан) –эрэ, эмэнь- *мэгжэ*, *мэргэсэр*- нэгэ жэл болоһон эрэ гахай, *торой*-эмэ, *хобһон*- хоёртой эрэ гахай.

Бодон гахайн араг яһан толгойень, үгышые һаа һоёоень урданай зон ба мүнөөшье сагта гэр барихадаа, гэрэйнгээ һуурида нүхэ малтажа зоодог байгаа, байһаншые. Юундэб

гэхэдэ, энэмнай гэр байрын нахюуһан боложо, эли далдын, элдэб муу юумэнэй орохогүйн тула хэрэглэгдэдэг.

Мяхаша амитадта баабгай, шоно, зээгэн (росомаха), булган, холонго (колонок), хүнэри (куница), үе (ласка), шэлүүһэн хабаатай. Мүн хэрмэн, доргон, тарбаган гэхэ мэтэ амитадай арһан, мяхан, дотор өөхөн хүнэй амидаралда хэрэгтэй.

Тарбаган эрэн- *бурхи*, *зулзагань-мүндэли* гээд нэрлэгдэдэг. Тарбаганай арһаар малгай, дэгэл оёдог, дотор өөхэниинь ханяаданда, хотын үбшэндэ туһатай, мяханиинь амтатайшые, шэмэтэйшые юм.

Эдэ амитад сооһоо: баабгай, шоно, зээгэн, булган, шэлүүһэн-эрэнүүдын *азарга* гэжэ нэрлэдэг.

Баабгайн *һэлһэ* (желчь) тусхай гуримаар хатаахада, *домхи* гэжэ нэрэтэй эм болодог. Эльгэнэй үбшэндэ, шарлажа үбдэхэдэ (гепатит или желтуха), бэын хүсэгүй боложо һулархада (иммунитет үгы болоходо), тэнхээ тамир оруулддаг ехэ туһатай. Баабгайн тоһон хүл, гарай үбдэхэдэ (артрит), халаһанда туһатай.

Шоно - хүдөөгэй таабай гэжэ хүндэлэн хэлэдэг байгаа. Мал ажахыда аюул ушаруулдагыһе наа, хүнэй бээдэ туһатай, дотор өөхыень хайлуулжа, уушханай үбшэтэй зон эмшэлдэг. Мүн һабарыень абажа, үнээдэй дэлэн, хүхэнэй хабадабал, тэрээгээрээ һабардажа, «хабадар хари, хабадар хари» гэжэ шэбшэжэ, боро аргаар эмшэлдэг байгаа бшуу.

Доргон хадаа хүнэй нюдэндэ харагдахаар хомор амитан. Тэрэниие эшээнһээн гарахыень нахижа олзоборилдог. Доргоной халуун шуһан хотын үбшэндэ (гастрит, язва) туһатай. Дотор өөхыень хайлуулаад, хии ханяаданда, уушханай үбшэтэй зон уудаг. Арһаарнь малгай, гутал оёжо үмдэдэг.

Хэрмэнэй арһан үнэтэй. Малгай, эхэнэрнүүдэй дэгэл оёходо ехэ зохисотой. Намарай сагта үһэ нооһоёо хүсэһэн хэрмэ олоорнь олзоборилжо, арһыень гүрэндэ тушаадаг. Харин мяхыень үүсын гаратар эдихэдэ таатай. Хэрмэнэй *сууха* шээһеэ барыдаггүй (энурез) үбшэндэ туһатай.

Шандага хаа-яа хэрэгтэй болоходонь олзолжо, мяхыень ба арһыень абадаг. Шандаганай элдэгдээгүй арһа түүхэй сүүндэ дэбтээгээд, эдээр татажа байһан үбшэнтэй газарта табижа бооходо, тэрэ доронь эдэгээдэг. Мүн түрэхэн эхэнэрэй хүхээ хабадабал (мастит), элдэгдэхэн шандаганай арһа табихада хабадарыень ба үбшыень үгы хэдэг

Агнуурийн хэрэгсэлнүүд

Жэлэй ямаршые сагта агнуурида гарахада, нэн түрүүн ангуушанда найн морин, хэрмэшэ,булгаша, гахайша нохойнууд хэрэгтэй байдаг.Энээнһээ гадна буу, хума,хотиго,занга, урьха, ором, шэбшүүр, загнуу, хүнэһэн, унталга , хүхэ, уута, богсо, ашамаг, зуруул гэхэ мэтэһээ эхилээд олон юумэн хэрэгтэй болодог.

Агнуурида хабаатай үгэнүүд

Бугын дуун- сентябрь нарада эхилдэг.

Гурани шииг- август нарада олон хоногой шииг бороон эхилдэг.

Үргээлгэ- облава, лит. Аба хайдаг (үргээхэ)

Гэрдэлгэ- ангуудые харгаажа олзоборилхо нэгэ арга (гэрдэхэ)

Ябагалса- ангуудай эдеэлдэг газарые ябагаар ябажа харалга (ябагалха)

Тоом- ангай зүргэ харгы, шандаганай тоом

Ангуушад үргээлгэ, гэрдэлгэ хэжэ, ябагалжа ан олзоборилхоһоо гадна, мүн ондоошые аргуудые хэрэглэдэг. Жэшэнь, занга табиха. Занганууд баабгайн, гахайн, шонын, шандаганай гээд илгардаг.

Ханга- амитанай арһа хатааха тусхай хэрэгсэл, хабтагай, гонзогор модон.

Марса тариха- даһа адхажа бэлдэһэн хэмэл хужар (искусственный солончак).

Марсада һууха- агнаха, охотиться устрои засаду.

Үргээлгэ хэхэ- бүлэг зон сугларжа, ангуудые хашхаралдаһаар, хүхирэлдэһөөр хэлсэһэн зүг руугаа намнадаг.

Һуурида һууха- үргэһэн ангуудые хүлээгээд, буудахаар бэлэн байха хүн.

Үбэр хараха-хадын үбэртэ эдеэлһэн ан агнаха.

Гахай намнаха- шэнэ саһанай ороходо, гахайн мүр мүшхэжэ агнаха

Нюргалха – агнахадаа, галаа түлээд, галда нюргаа шаража унтаха

Отогоо абаха- Хангай тайгада хүрөөд, ангуушан отогоо абадаг. Найн газар шэлэжэ, унтаха, байха байраяа бэлдэнэ гээшэ.

Мухар гэр- агнуурийн газарта оло дахин ябажа байсан ангуушад *мухар гэр* (толи соо тайлбари хара) бэлдэсэн байдаг.

Дээрэ хэлэгдэсэн үгэнүүдхээ уламжалан, буряад зоной байдалай, хэлэнэймнай хүгжэлтын шэнэ шатада хүрээжэ ерээшье хаань, угсаата арадайнгаа эртэ урда сагнаа хойшо хэрэглэжэ ябаһан амидарха аргуудые мартангүй, ерээдүй үедөө дамжуулха манай зорилго болоно. Үдэр бүрийн ажабайдалда үгын баялиг өөрынгөө хэлэлгэдэ хэрэглэжэ ябаха гээшэ хүн бүхэнэй нангин уялга мүн. Үндэһэн буряад хэлэээ шэнжэлжэ, далай мэтэ баялигтайнь танилсаха арга хүн бүхэндэ үгтэнэ гээшэ . Түрэлхи хэлэээ найнаар мэдэхэ хүн ямаршье эрдэмтэн, уран зохиолшон, хүгжэмшэн, арадай түүхэ, буряад зоной байдал, уран литература шэнжэлхэ, арад зоноо үргэхэ, ёһо заншалаа сахиха, саашанхи үедөө дамжуулха хүнүүдэй нэгэн боложо шадаха аргатай. Хэлэнэймнай үгын баялиг тайлбари толинууд соо оруулагдажа, тайлбарилгагдажа, хэтын хэтэдэ мүнхэ байхань болтогой.

Агнуурида хабаатай үгэнүүдэй тобшо тайлбари толи

Хабсаргалта

№	Нютаг үгэ	Хэлэлгын хуби	Тайлбари	Литературна үгэ
	Амитадай нэрэ			
1	хүдэри	Ю.н.	кабарга	хүдэри
2	гүрөөһэн	Ю.н.	косуля	гүрөөл
3	гуран	Ю.н.	Эрэ гүрөөһэн	
4	зүрэ	Ю.н.	Эмэ гүрөөһэн	
5	зуһаг	Ю.н.	1 наһатай гүрөөһэн	
6	буга	Ю.н.	Эрэ (изюбр)	
7	Шара тураг	Ю.н.	эмэ	һогоон
8	зоргол	Ю.н.	1 наһатай	
9	буйр	Ю.н.	Эрэ (лось)	хандагай
10	энди	Ю.н.	эмэ	һогоон
11	Бодон гахай	Ю.н.	эрэ	
12	мэгжэ	Ю.н.	Эмэ гахай	
13	мэргэсэр	Ю.н.	1 наһатай гахай	

14	хобһон	Ю.н.	2 наһатай гахай	
15	торой	Ю.н.		
16	тарбаган	Ю.н.		
17	бурхи	Ю.н.	Эрэ тарбаган	
18	мүндэли	Ю.н.	тарбаганай хүбүүн	
19	зээгэн	Ю.н.	росомаха	
20	шэлүүһэн	Ю.н.	рысь	
21	доргон	Ю.н.	барсук	
22	үнэгэн	Ю.н.	лиса	
23	булган	Ю.н.	соболь	
24	хүнэри	Ю.н.	куница	
25	һолонго	Ю.н.	колонок	
25	үе	Ю.н.	ласка	
26	хэрмэн	Ю.н.	белка	
27	харза	Ю.н.	Ноһһониинь сайгаагүй хэрмэн шэрнүүшхэ	
28	олбо	Ю.н.	летяга	
	Агнууриин хэрэгсэлнүүд			
1	Буу	Ю.н.		
2	һума	Ю.н.	пуля	һомо
3	шэбшүүр	Ю.н.	Манок для кабарги	
4	зүлгүүр	Ю.н.	Приспособление для чистки дула ружья	
5	ором	Ю.н.	Манок для изюбра	урам
6	занга	Ю.н.	Баабгайн, гахайн,булганай, шонын г.м.	
7	загнуу	Ю.н.	котелок	
8	ханга	Ю.н.	Арһа хатаадаг гонзогор, хабтагай модон	
9	унталга	Ю.н.	Агнуурида абаад ябадаг дулаан унтари	
10	хүнэһэн	Ю.н.	Агнууриин хугасаа соо эдихэюумэнэй нөөсэ	

11	урьха	Ю.н.	силлок	
12	horбон	Ю.н.	Галда сай,эдеэ шанахадаа, загнуугаа үлгэхэ түхээрэлгэ	
13	нууга	Ю.н.	Анghаа хоргодоод нууха газар	
14	марса	Ю.н.	Ан эрьюулхын тула дабha адхажа хэhэн хужар (солонцы)	хужар
15	Марса тариха	Ю.н.	Искусственный солончак	
16	отог	Ю.н.	Ангуушанай хонохо байра	
17	Мухар гэр	Ю.н.	Дотороо гурба-гурбан метр зайтай, холтоhыень арилгажа, хүбхэ хабшажа барихан ханатай, үндэрынь хоёр метр болохо,хушалта үгы ангуушадай жэлэй дүрбэн сагта агнажа ябахадаа байдаг гэр	С. Банзаракцаев «Эгүүридэ мартагдахагүй мүнхэ тоонтомной»(н.206)
18	эшээн	Ю.н.	Баабгайн, тарбаганай,доргоной	
19	богсо	Ю.н.	Мориндо ашадаг архан мүнэhэн	
20	ууга	Ю.н.	Богсоhoо томо архан мүнэhэн	
21	ашамаг	Ю.н.	Мориндо ашадаг ашаатай мүнэhэн	
22	бүгтэргэ	Ю.н.	Мориной эмээлдэ ганзагаар барижа уяатай ашаан	
	Агнуурида хабаатай үгэнүүд			
1	үргээлгэ	Ю.н.	Ан үргээжэ бариха	
2	гэрдэлгэ	Ю.н.	Ан харгаажа барилга	
3	ябагалса	Ю.н.	Ангай эдеэлдэг газараар ябагаар ябажа агналга	
4	Бугын дуун	Ю.н.	Сентябрь нарада эхилдэг	
5	Гурани шииг	Ю.н.	Август нарада эхилдэг	
6	тоом	Ю.н.	Ангай зүргэ харгы, шандаганай тоом	
	Мориной тоногто			

	хабаатай үгэнүүд			
1	халимдар	Ю.н.	Зунай сагта эмээл доро тоходог нимгэн нэеы	
2	тушаа	Ю.н.	Мориной хоёр урда хүлэй шүдэр	
3	үрөөл	Ю.н.	Урда, хойто хоёр хүлэй шүдэр	
4	гурьбал	Ю.н.	Гурбан хүлэй шүдэр	
5	тоон	Ю.н.	Мори сэргэдэ уяха уялаагай нэгэ янза	
6	бүрээ	Ю.н.	Ташуурай эшэ	
7	ногто	Ю.н.	Түмэр амагүй хазаар	
8	амагайгша	Тэм.н.	Мори амалангүй хазаарлаха	
9	һагалдарга	Ю.н.	Мори хазаарлаад, уядаг оһор	
10	хүмэлдэргэ	Ю.н.	Эмээлэй урагша, хойшоо хүдэлхэгүйн тула үбсүүн доогуур хэгдэдэг гүрэмэл һур	
11	хударга	Ю.н.	Эмээлэй урагша, хойшоо хүдэлхэгүйн тула мориной һүүл доогуур хэгдэдэг һур	